

DONES FORA DE LA LLAR. TREBALL, SUBSISTÈNCIA I ESTRAPERLO A CASTELLÓ EN LA POSTGUERRA

WOMEN OUTSIDE THE HOME. WORK, SUBSISTENCE AND THE BLACK MARKET IN POST-WAR CASTELLÓ

Rosa Monlleó Peris

Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals. Comissió de la Veritat

Universitat Jaume I

rmonlleo@his.uji.es

RESUM

Encara que el règim franquista va pregonar en les lleis, circulars i discursos propagandístics que les dones havien de quedar-se a la llar per tenir cura dels fills i del marit, la crua realitat de misèria i fam va obligar moltes dones de totes les classes socials a eixir fora de la llar, no sols per a treballar, sinó per aconseguir aliments per mitjà de l'estraperlo que saciaren la fam del membres de la seua família. Aquesta crítica situació ens ha manifestat, sobretot per mitjà de les entrevistes orals, que les dones tenen un paper fonamental en el camí de superació de la supervivència de postguerra. En aquest camí s'han de traure del silenci les dones de presos, vídues de guerra o dones republicanes contràries al règim que van patir l'exili interior. Com a mares coratge hem comprovat que moltes dones de les comarques de Castelló van formar part del treball subsidiari i pitjor pagat que els dels homes, i van participar majoritàriament en el mercat negre per a proveir de pa i saciar la fam del seus, objectiu ancestral de les dones que en la major crisi econòmica del segle XX a Espanya elles van afrontar amb valentia.

Paraules clau: Dones fora de la llar, autarquia econòmica, repressió i control social, treball de les dones, exili intern, mares coratge, estraperlo a les comarques de Castelló.

ABSTRACT

Although in laws, circulars and its propaganda the Francoist regime preached that women should stay at home and care

for their husbands and children, the harsh reality of poverty and hunger forced many women of all social classes to go outside the home, not only to work but also to get food on the black market to satisfy the hunger of their family members. This critical situation has shown us, above all through the oral interviews, that women played a fundamental role in achieving post-war survival. Along this way, the silence of prisoners' wives, war widows or republican women, who were against the regime and who suffered internal exile, needs to be broken. Like "Mother Courage", we have found that many women from the Castelló area worked outside the home and largely became involved in the black market to provide bread and feed their hungry families – an ancestral objective of women – bravely facing the worst economic crisis in Spain in the 20th century.

Key words: women outside the home, economic autarky, repression and social control, women's work, internal exile, Mother Courage, black market in the Castelló area.

1. Introducció

En tot el segle XX, el període d'autarquia econòmica de postguerra constitueix la única fase en què es va produir un retrocés dels nivells de benestar de la població, no sols en termes de producció industrial sinó de renda real. El consum intern de la societat espanyola, que es va afonar entre 1935 i 1940, va romandre en l'estancament durant tota una dècada. El fracàs econòmic sense pal·liatius d'aquest període va discórrer paral·lel a la prostració cultural i regressió política i social. En aquests anys, Espanya es separava del ritme de creixement dels països europeus.

No hi ha cap dubte que el que els historiadors i historiadores anomenen període de l'autarquia econòmica o *la ominosa dècada* del Franquisme des de 1939 fins a 1952 correspon al període més obscur, miserios, trist i ple de por que van viure els ciutadans espanyols/les i valencians/nes al segle xx, en el qual la dictadura va mostrar el seu rostre més opressor (J.L. García i J.L. Jiménez, 1996; C. Molinero i P. Ysàs, 1997; R. C. Torres, 2005; N. Townson, 2009).

El règim franquista es va proposar durant tot el període de la dictadura que quedara ben delimitada la ratlla, la frontera entre vencedors i vençuts. Calia mantenir la memòria de la guerra per a legitimar el poder dictatorial fruit d'haver vençut. Els primers anys després de vèncer era imprescindible tindre mà de ferro per a configurar i establir una societat on quedaren ben clars els objectius del règim, per això no sols, que ja és

molt, es va dedicar a afusellar, empresonar o torturar l'adversari sinó que també va intentar arribar a totes les xarxes socials i econòmiques exercint una violència institucional i privació social que humiliava els vençuts. La privació material per obra de l'estraperlo i la normativització legal van incrementar el sofriment material i l'exili interior dels vençuts.

Els republicans havien posat en dubte una manera de viure tradicional catòlica, de classe i de relacions de gènere d'inferioritat per a les dones i Franco havia de tallar dràsticament aquesta nova societat: "Un espesado silencio, una censura férrea, "una mano de hierro" borra y oculta de la historia e impulsa una amnesia, volviendo y encauzando una sociedad patriarcal arcaica" ens diu Iris Zavala (2004: 188).

Michael Richards en el seu llibre *Un tiempo de silencio* considera que per a construir aquesta societat tradicional Franco va tenir en el nacionalisme exacerbado i en una economia tancada dos instruments essencials per a la derrota de la Segona República, no sols havia guanyat al front, ara s'havien d'esborrar de la memòria de la societat aquests anys passats amb una idea de purificació i d'espai tancat que tornara a una societat patriarcal i dictatorial. Aquest autor posa el dit en la nafra quan assegura que l'autosuficiència era quelcom més que un precepte econòmic:

La autarquía económica formaba parte únicamente de un deseo más amplio de aislar a la sociedad, de encastillar a España. Se creía que la contienda había sacado a la luz una "psicología colectiva" nacional que debía ser protegida, alimentada y fomentada por una ideología esencialista directamente relacionada con la vida cotidiana y la violencia. La imposición de una cuarentena o silenciamiento significaba la continuación de la guerra como una obra de destrucción cultural en sentido lato. La concepción ortodoxa de la autarquía económica como algo irracional pasa, por tanto, a convertirse en un problema cuando la autosuficiencia se concibe en sentido más general como toda una cultura de la represión.¹

2. Dones coratge: sobreviure i treballar fora de la llar a les comarques de Castelló

Testimonis variats i diferents estudis han demostrat que es va patir més fam en la postguerra que en la guerra. En aquest període es va

1. RICHARDS, M. (1999): *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*. Crítica, Barcelona, p. XVIII. També Ricard Camil Torres destaca que el règim franquista per instaurar els seus objectius té com a companya inseparable la repressió en tots els fronts de la societat, per això els mecanismes arbitraris de sanció econòmica que aplicaven els governadors civils no feien més que distingir entre vencedors i vençuts. Les multes eren un instrument de submissió per a garantir la por, la passivitat i la resignació de la població, que a més a més, eren publicats en els butlletins provincials i en premsa perquè serviren de càstig exemplar. Vegeu TORRES, R. C. (2008): *La repressió franquista al País Valencià. Recull bibliogràfic*, Tres i Quatre, València, pp.19,182,183.

interrompre la modernització econòmica d'Espanya iniciada en dècades anteriors i l'efecte va ser l'aïllament del nostre país i la realització d'un trajecte d'intervencionisme i normativització econòmica enfront del futur de prosperitat que Europa havia iniciat després de la Segona Guerra Mundial, amb el suport del Plan Marshall de 1948.

L'escassetat d'aliments, els baixos salaris, les restriccions elèctriques, les vivendes insalubres, la tuberculosi o el tifus, la sarna i els polls no afectaven per igual les famílies pobres que les riques, o els que van viure al camp o a la ciutat, però cal destacar també que tampoc afectaven per igual els vencedors com els vençuts.

Alguns podien sobreviure perquè tenien ajudes de l'Estat, com és el cas dels funcionaris que havien recolzat la nova situació. A l'Ajuntament de Castelló, des dels primers mesos de 1940, es contempla el subsidi familiar per als fills de les vídues i orfes d'empleats de l'Ajuntament amb caràcter retroactiu. Les vídues de guàrdies municipals, ordenances i empleats municipals cobraven pensions de viudetat,² en contrast, els funcionaris que havien perdut el seu lloc de treball per ser acusats de republicans i rojos o haver estat en el bàndol enemic no cobraven res, ni ells ni els seus familiars i, en molts casos, havien de pagar multes pel seu credo polític.

Així mateix, el règim havia de premiar també els que havien lluitat al seu bàndol o defensat la causa. La Comissió d'Hisenda serà la que gestionarà el subsidi al combatent per a membres de l'exèrcit franquista i milícies de FET y de las JONS. Aquest subsidi suposava una molt important quantitat per a cada família, atès que percebien dues pessetes diàries per a cada un del cònjuge; una pesseta diària per a cada un dels parents fins a tres pessetes diàries com a màxim. S'aplicava també un descompte que oscil·lava entre el 20 i 30% sobre el tabac, cafeteries, compra de productes de luxe i cotxes. En els mesos d'agost i octubre també es van publicar sendes lleis signades per Franco que concedien pensions a les famílies dels caiguts en l'alçament del 10 d'agost de 1932 i l'altra ampliava el subsidi familiar a les vídues i orfes dels treballadors.³

2. *Actes de la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Castelló* (a partir d'ara ACPACS), 5 de juny de 1940. Per descomptat no totes les vídues cobraven el mateix. La vídua i la filla de l'ordenança Pascual Vicent, Magdalena Escuder i Teresa Vicent cobren el 50% del sou del seu pare, que era 2,600 pessetes a l'any, i que es queda en 1,300 pessetes; una altra vídua d'un guàrdia municipal cobra 750 pessetes a l'any, el 30% del seu salari; mentre que Josefa Escuder, vídua d'un cap de negociat jubilat i amb 40 anys de servici cobrava 2,500 pessetes a l'any. ACPACS, 21 de febrer i 29 de maig de 1940.
3. *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* (a partir d'ara BOPCS), 4 de març i 25 de maig de 1939. Segons aquesta ordre s'aplicava el 20% en la compra de tabacs; vendes i consumicions en cafés, bars i establiments similars i 10% en confiteries i tendes d'ultramarins; 20% sobre consum en hostals i fondes; en perfumeries; en tota classe de pells d'abric i articles de luxe com joies, tapisseria artística, antiguitats; en l'entrada d'espectacles, perruqueries; joguets de totes classes, compra d'aparells de radio i fotogràfics; 10% sobre compra de cotxes de turisme i serveis urbans de taxi. A causa de la penúria el subsidi al combatent es va haver de reduir el mateix any 1939 sols per a caps de família, cònjuges o parents que tinguen combatents

També podien sobreviure els empleats de RENFE, que gaudien d'economats on el menjar era més barat⁴ o els treballadors i treballadores de l'empresa Segarra de la Vall d'Uixó, model d'empresa paternalista i franquista que per a compensar els baixos salaris oferia altres serveis socials propis com ara l'economat, escoles, vivendes, hospital, cinema o institut d'ajuda social.⁵

Amb aquestes diferents situacions, el règim va poder manipular l'abastiment dels béns de primera necessitat i la principal preocupació de la població va ser estar pendent de la subsistència personal, de sobreviure i no de la protesta política davant dels afusellaments, la pèrdua de llibertat o la misèria (M. Richards, 1999; R.C. Torres, 2008).

Els casos de les dones que es van quedar vídues perquè el marit va morir al front són sagnants. Aquestes dones coratge com ara Domitila Marín, d'Alcalà de Xivert són dignes de comentar. El seu marit, Olivier Herrera, va ser jutjat per republicà i empresonat i després el va matar la guàrdia civil quan va descobrir que ajudava uns maquis, i ella va traure endavant els seus dos fills segant i venent herba, criant el ramat que podia i anant en bicicleta tots els dilluns des d'Alcalà de Xivert fins al mercat de Castelló a vendre formatges. Quan el seu marit estava a la presó, aprofitava la venda dels formatges per anar a veure'l i donar-li menjar.⁶

Perquè les dones i filles de presos no sols havien de proveir de queviures la seua família diàriament, sinó que també havien d'anar a les presons a dur menjar a familiars o coneguts. Si no haguera sigut pel menjar que les dones duïen a les presons, el règim no tenia prou diners per a pagar la subsistència, que en les presons consistia molts dies en un plat de lentilles i un tros de pa i una sardina en dies de festa.⁷

declarats inútils per ferides o malalties al front. Vegeu les lleis d'agost i octubre en el BOPCS, 1 d'agost i 28 d'octubre.

4. Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I de Castelló (a partir d'ara CDRMHL). Entrevista a Juan Peguerols. Caixa 1, E-48.
5. Al gener de 1941 el Ministeri de Treball publica una ordre per la qual totes les empreses dels sectors productius bàsics estan obligades a organitzar economats per a atendre al subministrament i venda d'articles de consum essencials per als treballadors. Vegeu l'article d'ALBURQUERQUE, F., "Métodos de control político de la población civil: el sistema de racionamiento de alimentos y productos básicos en España tras la última Guerra Civil", a *Estudios sobre Historia de España. Homenaje a Tuñón de Lara*. Vol.II, Universidad Menéndez Pelayo, Madrid, 1981, pp. 430-432. FERNANDO PEÑA analitza de manera molt completa el paternalisme de l'empresa Segarra del calcer i el monopoli en la fabricació de les botes de l'Exèrcit de Franco a *Història de l'empresa Segarra*, Diputació de Castelló, Castelló. En especial en les pàgines 113, 147 i 239 explica el funcionament de l'economat i les terres i granges que s'instal·len per a proveir de productes els treballadors, sempre afavorint les "víctimas de la causa nacional" com ara els mutilats i orfes de guerra. No es donava treball als penalitzats per causes polítiques. Vegeu. p. 91.
6. CDRMHL. Universitat Jaume I. E-337.
7. Josep Miquel Santacreu en el *Tercer Congrés sobre Memòria Històrica i Repressió Franquista* organitzat per la Comissió de la Veritat i el Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals a la Universitat Jaume I, al novembre de 2011 va presentar una ponència titulada "El món penitenciari franquista i la memòria empresonada" on relata minuciosament la gran quantitat d'aliments que duïen a la presó d'Alacant les dones i familiars dels empresonats i empresonades (en

Francisca Ciurana, de Cervera del Maestrat, tenia 14 anys quan van tancar el seu pare i la seua mare a la presó de Vinaròs. Ens ha contat que ella mateixa anava a cultivar les terres que tenien els seus pares per a poder portar-los menjar. Ella i mares d'altres presos de Cervera anaven a peu alguns dies de la setmana fins a la presó de Vinaròs, carregades amb cistelles repletes de menjar.⁸

Anar als magatzems de taronges o a les fàbriques de teixits de la ciutat de Castelló els va tocar també a moltes vídues i dones de presos. A Juan Perona, nebot del dirigent comunista Diego Perona exiliat a Moscou, i que com el seu pare era a la presó per ser parent del dirigent, li tocava dur als braços als sis anys la seua germana de mesos perquè la mare li donara de mamar. La distància que tenia que recórrer era molt llarga, d'una punta a l'altra de la ciutat, des de sa casa prop de l'ermita de Lledó al magatzem de taronja, que estava al costat del parc de Ribalta, pareixia que el xiquet també tenia un càstig.⁹

Elena González, nascuda a València, de família anarquista i amb fortes conviccions polítiques i molt crítica amb la repressió franquista descriu la dura realitat de les dones de presos:

Hambre se pasó mucha, no llegando apenas a la supervivencia, como es el caso de mi familia, donde no había ningún hombre que no estuviese en la cárcel, y las mujeres fregando suelos con sueldos de miseria, tenían que llevar la casa y los hijos adelante, al mismo tiempo que llevaban paquetes de comida y ropa limpia a la cárcel, pues allá los hombres se morían de hambre.¹⁰

Però també altres dones que no patien persecució política van haver d'eixir fora de la llar i treballar per a poder sobreviure. Encara que el règim franquista des de la seua instauració proposa que per a les dones l'objectiu primordial de la seua vida és quedar-se a la llar per a cuidar de la casa, de l'home i dels seus fills amb total dedicació (en el Fuero del Trabajo de 1938 és deia textualment: "...se regulará el trabajo a domicilio y liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica"), la situació de fam i misèria en què queden moltes famílies a Espanya durant i després de la Guerra Civil, obliga el règim a contradir el seu discurs en la praxis diària, per això no ha d'estranyar la rapidesa i generalització de part del col·lectiu femení en incorporar-se al treball a partir dels anys 1960, paral·lelament al goteig

premsa).

8. CDRMHL. Universitat Jaume I. E-208. Francisca Ciurana. Estem a punt de publicar el diari de Francisca Ciurana *Diario de una joven campesina bajo la represión franquista. Cervera del Maestrat. 1938-1941* en la col·lecció de la Universitat Jaume I titulada *Història, Memòria i Patrimoni*, en la sèrie *Testimonis* on relata la vida de penalitats que va sofrir mentre estaven els seus pares a la presó de Vinaròs i els continus desplaçaments que realitzava per a portar-los menjar.

9. CDRMHL. Universitat Jaume I. E-95.

10. CDRMHL. Universitat Jaume I. Caixa 1, E-35.

continuat d'emigració del camp a les ciutats. En les dècades anteriors moltes dones ja treballaven fora de la llar.

Al final de la Guerra Civil, en la primerenca data del 31 de desembre de 1938, apareix en el *Boletín Oficial del Estado* una ordre signada per Pedro González Bueno, cap del *Servicio Nacional de Emigración*, on s'admet la necessitat que les dones no tenen més remei que incorporar-se al sector productiu:

El problema del trabajo de la mujer, es una de las constantes preocupaciones del Poder Público y la primera necesidad que para abordarlo se siente, es la de determinar el alcance que tiene en los presentes momentos y prever el que tendrá una vez terminada la guerra. La tendencia del Nuevo Estado, es que la mujer dedique su atención al hogar y se separe de los puestos de trabajo; pero es el caso que por consecuencia de la misma guerra, son numerosas las que, quedando como cabeza de familia, tendrán que trabajar para sostener a sus hijos.¹¹

En aquesta ordre es contemplaven les casades que havien de treballar davant situacions de viudetat, per haver mort el marit al front de guerra; situació d'atur de la parella i fins i tot es tenien en compte "las casadas que por separación del cónyuge, motivada por sentencia firme, por sufrir prisión o condena el marido, por estar impedido o estar parado, han de atender a la familia". Respecte a les fadrines, també es contemplava haver quedat en orfandat, si tenien títols o estudis que les capacitaren per a un exercici professional, si ja treballaven o tenien molts germans que mantenir i no comptaven amb mitjans per a sobreviure.

S'ordenava que a partir de gener, en totes les oficines i registres de col·locació se separaren les inscripcions de dones en atur dels homes, per a formar un grup especial del sexe femení. S'havia d'enviar des de les oficines provincials de migració a l'oficina central les situacions d'atur d'homes i dones i abans de març els delegats sindicals també havien d'enviar al *Servicio Nacional de Emigración* un resum numèric per sexes dels col·locats en cada província, amb el salari de cadascú, i els tants per cent de dones casades, fadrines o vídues que treballaven.

Com passava amb totes les ordres emeses en el Franquisme, la regulació de la activitat era asfixiant i totalment controlada en les activitats a desenvolupar: decidir les indústries on havia de col·locar-se el personal femení; proposar oficis i indústries d'artesanat pròpies de les dones o prohibir que els homes es pogueren col·locar en establiments dedicats a venda exclusiva d'articles per a dona; també s'ordenava que foren dones les

11. BOPCS. 12 de gener de 1939.

contramestres de tallers femenins i les encarregades en tendes i comerços de repartir les tasques a les treballadores a domicili.

Amb tot, l'obsessió del règim perquè les dones no treballaren torna a aparèixer en l'ordre esmentada de desembre de 1939 atès que reconeixen la necessitat d'arbitrar "medidas que mejoren la situación económica del trabajador que se case con mujer también trabajadora y que deje de serlo para atender al hogar, así como la forma de obtener los medios económicos para satisfacer ese aumento" i d'aquesta manera arribar a la "prohibición del empleo de la mujer casada a partir de un determinado ingreso que perciba su marido".

A més a més, un altre desig que es manifesta en l'ordre tampoc es va complir: "Conveniencia de exigir igualdad de salario o sueldo de hombres o mujeres en un mismo oficio o profesión". En els mesos següents en què s'intenta regular els salaris dels treballadors i treballadores, apareixeran en el *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* uns salaris més baixos per a les dones que per als homes. Els collidors de taronja cobren 7 pessetes al dia, mentre que les dones havien de cobrar el 70% del jornal dels homes. En aquells treballs dels magatzems de taronja on les tasques les feien normalment les dones, baixaven els sous de manera escandalosa: per a les encaixadores i talladores de paper 5 pessetes, per a les marcadores 4.50 i per a les triadores i empaperadores 4 pessetes.¹²

Per tant, encara que el règim franquista va voler immiscir-se per a imposar el model de família paternalista i piramidal, deixant les dones en la llar, la crua realitat va superar aquestes intencions i les dones van haver d'eixir a treballar fora de la llar. Les economies familiars s'havien deteriorat per la pèrdua d'un nombre importants d'homes en edat productiva com a conseqüència de les morts al front en la guerra, per bombardejos, exili o repressió; a més a més, en els anys de postguerra es va implantar un mercat de treball rígid i uns salaris pròxims al mínim de subsistència, que obligaven que molts membres femenins de la família hagueren d'incorporar-se al sector productiu (P. Folguera, 2001; R. Moreno, 2005).

12. BOPCS, 9 de setembre de 1939. Tots sabem que aquests salaris, tot i ser tan baixos, moltes voltes no es complien i en algunes entrevistes orals ens diuen que s'arribaven a pagar en treballs al camp 2 pessetes de jornal a les dones i 3 als homes, encara que els salaris majoritaris estaven entre 5 i 12 pessetes diàries. Vegeu CDRMHL, Universitat Jaume I. Caixa 1. E-14. Joaquina Sancho Gargallo. Moncofa. També en l'entrevista realitzada a Torrelblanca en el llibre coordinat per ESCRIBANO, P. i OLÀRIA, C. (1998) *Les dones recorden*, Projecte Now, Universitat Jaume I, Castelló p. 150. En altres entrevistes realitzades a Benassal s'afirma que els homes al camp cobraven entre 5 i 7 pessetes fins a 12. Vegeu el llibre coordinat per BARREDA, E. i FERRANDO, E. (2007), *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals*, Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal, Vinaròs, sobretot pp.14-42. Fernando Peña en el llibre ja esmentat sobre l'empresa Segarra per a febrer de 1940 constata els salaris tan baixos a nivell industrial que oscil·laven entre 11.6 pessetes al dia per als dependents de tendes Segarra; 9.50 pessetes per als treballadors que tallaven la pell; 7 pessetes per als que s'encarregaven del calçat i les formes o les granges de l'economat; 5 pessetes per als dels magatzems i fusteria. Vegeu pàgina 294.

En especial —atesa la brevetat de l'article— tractarem d'analitzar el treball de les dones al camp i en el comerç, i la situació tant precària en que queda la societat després d'una guerra. Per a conèixer la realitat del treball femení en aquests sectors econòmics als pobles de Castelló ha sigut imprescindible recórrer a les entrevistes orals i a les denúncies per estraperlo fetes en el *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* i en el diari *Mediterráneo*, on apareixien els denunciats amb l'objectiu de servir d'escarment públic la seua acció. En les entrevistes orals comptem amb valuosíssims testimonis, no sols de les activitats productives de moltes dones, sinó del gran esforç realitzat per aquest col·lectiu sense el qual la seua família no hauria pogut subsistir. No obstant, en els censos municipals com en les xifres que publica l'Institut d'Estadística apareix majoritàriament que les dones es dediquen a *sus labores*, quan la realitat era que treballaven al camp, en la venda als mercats, en la venda ambulant o en la seua pròpia casa.¹³

Qualsevol estudi realitzat sobre el període autàrquic en el Franquisme manifesta la fam majoritària que es va patir a les ciutats molt més que a les poblacions rurals, però tampoc aquestes van tenir una situació molt benestant. La falta d'adobs i les quotes per a entregar les collites que afectaven de manera més estricta els xicotets propietaris que els grans, els deixaven moltes voltes en situació precària. S'haurien de realitzar més estudis al voltant de les famílies del medi rural, com van sobreviure i la

13. Aquest silenciament de les dones com a subjecte productiu en els censos electorals, en els municipals i en les dades de l'Institut d'Estadística s'arrossega des de el segle XIX i està en consonància amb el model liberal de l'àngel de la llar pel qual es volia mantenir les dones a l'espai de la llar. Aquest model va estar recolzat tant pels liberals com per l'Església i encara que les transformacions socials de finals del XIX i la realitat de la nova societat de consum dels anys 20 va influir per a incorporar moltes dones al treball, en les estadístiques oficials es mantenia de professió *sus labores*. Com és natural en una dictadura que amagava els problemes socials, poc podia publicar oficialment sobre la necessitat de mà d'obra femenina pel buit de la Guerra Civil o aparèixer en els padrons municipals les dones que treballaven fora de la llar. Per això no és estrany que l'historiador Roque Moreno comenté el probable augment del col·lectiu femení en el sector productiu durant la dècada dels anys quaranta i afegeix: "imposible de cifrar por las dificultades metodológicas que ofrecen los censos de población y las estadísticas oficiales para el estudio del empleo femenino ...buena parte del trabajo femenino no estaba registrado ni regulado legalmente, solapado por múltiples tareas que acometía la familia...En el campo siempre hubo un mercado femenino de trabajo sumergido, tradicional, pero casi nunca regulado y un evidente clandestinaje de algunas importantes faenas que solían ser realizadas por mujeres, a veces cayendo en la ilegalidad, como espigar, rebuscar, etc. Tal y como se ha constatado en Castilla-La Mancha". Pot ser que en aquesta comunitat les dones es dedicaren majoritàriament a treballs tradicionals com ara espigar, encara que em consta que el treball d'extraure el safrà de la planta en el poble de la Manxa era exclusivament femení i aquest treball estava dins de les relacions de producció capitalistes i amb salaris més o menys ben pagats, per descomptat més baixos que els dels homes. A la Plana de Castelló la dedicació del col·lectiu femení en els magatzems de taronja i en la indústria ceràmica des de el segle XIX fins a la Segona República va ser molt àmplia i va continuar dedicant-se a l'activitat productiva en el Franquisme. Vegeu l'article de MORENO FONSERET, R. "Pobreza y supervivencia en un País en reconstrucción" a MIR, C., AGUSTI, C., GELONCH, J. (2005), *Pobreza, marginación, delincuencia y políticas sociales bajo el franquismo*, Universitat de Lleida, Lleida, p.145.

dedicació molt elevada en hores que tots els membres de la família, incloent-hi el xiquets i xiquetes van realitzar no sols als cultius de la terra sinó a la venda dels seus productes.¹⁴

Guillermo Sanahuja de Morella ens diu que després de la guerra les dones d'aquest poble confeccionaven per aconseguir diners espartenyas i manteletes, a banda de fer les tasques de la llar i sobretot l'ajuda en les feines del camp al seu marit:

Las mujeres trabajaban en todo: en criar animales, hacían el pan al horno, trabajos de campo y a ayudar al marido en el campo. Tenían que ayudar al marido en el campo a segar, a regar, a la trilla de las eras. Entonces todas las faenas se hacían con animales, las trillas, y ahora en un momento se hace todo, pero cuando eres mujer lo que hace una máquina hoy en un día, entonces estaba todo el pueblo empleado todo el mes, pero estaban así las cosas, qué tenías que hacer! . Las mujeres llevaban la peor parte, porque después de ayudar al campo, aún tenían que hacer la comida, lavar y todas las faenas de casa. Las mujeres eran las más sacrificadas que existían, aunque los hombres no paraban tampoco, pero las mujeres más.¹⁵

Els xiquets i xiquetes de la postguerra van sacrificar la seua infantesa per la necessitat d'ajudar a les tasques de la casa i que poguera eixir endavant la família. Inés Bou, d'Alcalà de Xivert, confessa que quan eixia de l'escola la seua feina era ajudar als seus pares:

Yo de niñez no tuve, porque como mi madre hacía mimbres para poder comer, digamos, entre lo que ganaba mi padre y mi madre, y yo cuando venía del colegio o tenía que pelar los ramos del mimbres, o tenía que moler maíz, o tenía que picar arroz que lo comprábamos peludo y, cuando salía del colegio mi faena era esa, yo jugar casi nunca he jugado...o sea que me acuerdo de todo lo que he pasado, de eso sí que me acuerdo.¹⁶

També ens conta Inés que ella era la que feia cua al forn del seu poble quan obrien a les 5: "allí te ponías de piñora hasta que abrían, mi madre me enviaba a mí y ella no perdía tiempo".

14. Molt interessants per a les vivències del veïns de Benassal en la postguerra en les entrevistes orals que apareixen transcrits en el llibre coordinat per BARREDA, E. i FERRANDO, E. (2007), *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals*, Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal, Vinaròs, en especial les pàgines 14-42. El treball a què es dedicaven, la falta d'adobs, els salaris, les quotes de blat que patien els xicotets propietaris, les trampes en la presentació de quotes i la necessitat de vendre als masos per a intercanviar productes i poder seguir vivint. Aquest treball d'entrevistes orals hauria d'iniciar-se urgentment als pobles i ciutats si volem conèixer amb més profunditat la dècada de l'autarquia.

15. CDRMHL. Universitat Jaume I. Caixa nº 4, E-193.

16. CDRMHL. Universitat Jaume I. Caixa nº 1, E-26.

El control dels salaris a la baixa i la necessitat d'aconseguir ingressos complementaris als que guanyava el cap de família van influir també perquè treballaren tots els membres de la família (R. Moreno, 2005).

Encara que en el sector agrari el treball femení moltes voltes era un treball de caràcter familiar, no remunerat, sense salari i sols participen dels beneficis de l'explotació familiar (P. Folguera, 2001), com hem comprovat en l'entrevista anterior, també les dones van treballar massivament al camp amb salaris per aconseguir ingressos complementaris a les famílies. A Benicàssim, a l'estiu les dones es dedicaven al raïm i arreplegar pèsols, arròs, ametlles i olives. A Torreblanca en els anys 40 les dones per acudir al treball del camp feien el recorregut a peu i treballaven de sol a sol amb un salari diari de 2 pessetes. Segaven alfals, blat, arreplegaven moniatos.¹⁷ Més reconegut era el treball de les dones als magatzems de taronges, encara que com hem dit en pàgines anteriors pitjor pagat que els salaris del col·lectiu masculí.¹⁸

Però no sols les dones treballaven al camp, després moltes s'encarregaven d'anar a vendre la collita que sobrava als mercats dels pobles del voltant o al mercat del seu poble, i també era normal veure en una cadira a la porta de les cases dels llauradors patates, bajoques, fesols o fruites, i habitualment eren les dones les que s'encarregaven de vendre-ho.

Famílies que abans de la guerra tenien una posició econòmica elevada i les filles es quedaven a casa, en la postguerra han de treballar fora de la llar i ajudar en la venda de les collites que el seu pare i germans han aconseguit. Encarnació Peris, filla d'un llaurador, propietari de diverses finques de Nules i amb família nombrosa, ens conta que mentre la germana major, Rosa, abans de la guerra cosia camises per als seus germans i vestits per a les germanes, després de la guerra va haver de cosir per a gent de fora de la família; la seua germana Carme era l'encarregada d'anar al mercat de Nules a vendre tots els dies les collites que el pare i els germans aconseguien segons els mesos de l'any i Encarnació i la seua germana Gràcia van haver d'anar dalt del carro del seu pare carregat de bajoques per a vendre-les a la Vall d'Uixó.¹⁹

17. *Les dones recorden*, op. cit. pp.149-150. FOLGUERA, P. analitza l'evolució de les dones en els diferents sectors productius a Espanya des de la dècada dels anys 40 fins als 70 en "La mujer", FUSI, J. P. (coord.) (2001), *La época de Franco (1939-1975). Sociedad, vida y cultura*. XLI. Vol. 2. Historia de España de Menéndez Pidal, Espasa Calpe, Madrid, pp. 319-321.

18. És tan important el nombre de dones que treballen a la taronja en la postguerra, tant ajudant en la collita de les taronges com als magatzems, que en una notícia que apareix en les actes de l'Ajuntament l'any 1941 es lamentaven que un huracà havia tirat a terra moltes taronges i es calculava que quedaven pendents 54,000 tones per collir i que si s'hagueren arreplegat, en jornals per a homes suposaven 1,512,000 pessetes i per a dones 4,374,000 pessetes, i s'hauria arribat a un total en jornals de 8,640,000 pessetes si es comptaven també els jornals de tragar, transport i embarcament, aquests realitzats per homes. *Actes de l'Ajuntament de Castelló*, 15 de gener de 1941.

19. Com a membre d'aquesta família he escoltat moltes voltes aquest relat i la tristesa en que va quedar sumida en perdre el fill major en la guerra.

Tradicionalment al mercat de Castelló les parades de fruita, verdura, carn o peix estaven regentades majoritàriament per dones. També al mercat del dilluns de Castelló o d'altres pobles acudien les dones llauradores a vendre els excedents de les collites que donava el camp per a poder proveir d'aliments les seues famílies.²⁰

Les vídues són un altre col·lectiu femení que han d'assumir el paper de cap de família i moltes voltes les seues circumstàncies canvien radicalment. El cas de Rosa Salvador, de l'Alcora, és el típic de la vídua amb molts fills que abans de la guerra ajudava la seua mare a casa, i quan es va casar no treballava fora de la llar per la seua bona posició econòmica, però que després de la guerra va canviar la seua situació. Així heu descriu la seua néta:

L'any 39, quan va acabar la Guerra Civil, Rosa es va quedar viuda amb set fills i filles, només quatre eren majors i van començar a treballar. Una filla, que va treballar primer en una fàbrica de l'Alcora i després, amb millor sou, a Barcelona, li va ajudar a criar els xicotets, que tenien sis, set i nou anys; els altres tres ja van començar a fer la seua vida. Ella anava diàriament al camp per traure la casa avant. En aquells anys tan durs de la postguerra, hi havia poc de treball i el menjar era molt car; molts dies ella ni tastava el poc de pa que podia comprar perquè el menjaren els seus fills i filles. Amb moltíssim esforç va aconseguir fer d'elles persones com Déu mana.²¹

Moltes dones, des de molt xicotetes, van haver de “quedar en amo” en les cases de famílies més riques per ajudar a la criança dels fills, i no sempre era prop de la seua família, sinó que havien de desplaçar-se a altres pobles, com és el cas d'Amparo Miravet Doñate, que als 14 anys va haver d'anar-se'n d'Eslida a Foios, evacuada per la guerra amb tota la família, que era republicana, i no va tornar a viure al seu poble fins als 33 anys quan es va casar perquè en la seua família els pares no podien mantindre els quatre fills. Ella conta l'enyorança que sentia sobretot per la

20. Vegeu en el llibre *Les dones recorden* com de manera continuada venien en els mercats dels pobles dones pp.135-144. En les multes per no respectar la regulació dels preus dels productes o altres normatives de venda que apareixen en el *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* i en el periòdic *Mediterráneo* quasi s'igualen entre homes i dones, la qual cosa indica l'activitat mercantil en l'estraperlo que tenia els sectors femení. En les dones predominen sobretot les multes relacionades amb no tenir els llistons de venda el preu posat, (atès que estan en lloc de venda dels mercats o tenen tenda a casa), i també perquè compren o venen oli, ous i carn a preus més elevats dels establerts per les autoritats. Resulta curiosa la denúncia a 22 dones del Grau amb 100 pessetes per no posar els llistons dels preus. Moltes d'elles es dedicaven a la venda de peix als mercats i també ambulant pels pobles. Com a mostra vegeu en el *BOPCS* el dies 25 de maig, 16 i 17 de juny i 8 de juliol de 1939. També taula nº 3.

21. ESCRIBANO, P. i OLÀRIA, C. (Edit.) (1998), *Les dones recorden. Memòria de vuit municipis de Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló, p.99.

mare i va restar a Foios cuidant xiquets de família en família sense cobrar ni una pesseta i sols donant-li a canvi menjar i llit.²²

També és digne de destacar el cas de Dolores Bonet, nascuda a Artesa el 1929, que va haver d'evacuar-se amb tota la família a València i en tornar a casa, com que eren republicans, havien entrat a la casa i no tenien ni porta. Des dels 14 als 25 anys va estar d'empleada de la llar a Tales, Vila-real, Castelló i Borriana. En casar-se deixa de treballar per a cuidar als fills i als 55 anys va tornar a un magatzem de taronges, mentre el seu marit treballava en una fàbrica de taulell a Onda.²³

Els pobles de la comarca de l'Alt i Baix Maestrat també anaven en colles d'homes i dones a Tortosa a treballar a horts grans per a collir olives, i podien estar set o vuit mesos. Les condicions de vida en cases de camps mig derruïdes no eren les més adequades.²⁴

3. Control social i política normativa sobre les mercaderies, preus i salaris

La política econòmica dels primers anys del Franquisme, segons José Luis García Delgado, uns dels millors estudiosos d'aquest període, es caracteritza per un intervencionisme legal i institucional i una cobertura doctrinal amb mescla de regeneracionisme, conservadorisme maurista, nacionalisme i corporativisme, amb elements del feixisme i una malaptesa de l'aparell que administrava els controls i que va dur a una desbocada pujada dels preus, al mercat negre, a la baixa productivitat en l'agricultura i en la indústria i a un augment de les malformacions en les actuacions dels agents socials, en especial del sector públic.

Aquest autor qualifica Franco de "caudillo en lo político, furriel en lo económico", afirma que menyspreava els economistes i va aplicar una ciència casernària, amb criteris polítics d'un nacionalisme tradicional "tosco y rudimentario sobre la racionalidad económica". La política econòmica per a solucionar els problemes de la immediata postguerra és sobretot atribuïble a la "cerrazón intelectual de los máximos rectores del régimen" i que va donar com a resultat una "autarquía cuartelera" per a la normativa econòmica, amb component militar, rigidesa ordenancista i hermetisme exterior (J. L. García, 1996).

22. CDRMHL. Universitat Jaume I. E-262. Amparo Miravet conta que atès que no cobrava res, quan l'ama l'enviava a comprar a València, ella no comprava el bitllet per a quedar-se els diners i si passava el revisor li deia que havia pujat en l'estació anterior.

23. CDRMHL. Universitat Jaume I. Caixa 1, E-7.

24. CDRMHL. Universitat Jaume I. Vegeu els patiments que passaven en les entrevistes d'Amparo Llácer, nascuda a Alcover, però que després viu a Xèrica. Caixa 1, E-40; Llibre en premsa de Francisca Ciurana ja citat: *Diario de una joven campesina bajo la represión franquista. Cervera del Maestrat, 1938-1941*.

També l'economista Carlos Barciela, especialista en l'Espanya de l'estraperlo, parla de "la incultura econòmica" de les autoritats franquistes que no es preocupaven per tenir un coneixement precís de la realitat econòmica d'Espanya i aplicaven teories metafísiques. La prova, segons Barciela, és que no tenen estudis estadístics i adopten mesures inadequades per als objectius que es volien aconseguir. Però, a banda de faltar una bona informació estadística, Carlos Barciela incideix en dos elements fonamentals de la dictadura franquista que s'apliquen a tots els nivells de la vida social: la disciplina militar i la confiança en les mesures repressives:

Pero por encima, si cabe, de la falta de buena información estadística, los "mitos" económicos del franquismo: conseguir una economía autárquica e intervenida de manera totalitaria, la creencia en que la economía del país podía funcionar en base a la "disciplina militar", la confianza en las medidas represivas como única respuesta a la "indisciplina" económica, etc., inspiraron un sistema de intervención farragoso y complicado que, más que ineficaz, resultó dañino para la economía.²⁵

Uns altres dos especialistes del règim de Franco com són Carme Molinero i Pere Ysàs consideren que en els projectes econòmics del període autàrquic apareixen trets comuns a les polítiques econòmiques dels règims feixistes alemany i italià. Un dels trets característics seria l'autosuficiència vinculada al poder militar i que suposava un control sobre els preus que sols es podien aconseguir si es controlaven els canals de distribució i que l'Estat intervenia directament en l'economia (C. Molinero i P. Ysàs, 2003a).

Era tant exagerada i múltiple la normativa que anava publicant-se de qualsevol assumpte que ja el 1939 el governador civil de Castelló, Martín Sada Moneo, es queixa de les nombroses visites que té: "El crecido número de visitas que diariamente llegan a mi despacho oficial a plantearme asuntos, en su mayoría ajenos a la competencia de este gobierno, hace que reste tiempo en el estudio y trámite de los que, por su importancia, son de mayor interés para la capital y provincia", per la qual cosa es resten les visites de persones particulars.²⁶

Oblidava el governador el paper crucial que el règim havia donat als caps de província, en connexió estreta amb el cap central. Com assegura Encarna Nicolás la submissió a la jerarquia es va convertir en l'essència de l'administració. El poder dels governadors civils es va doblar quan a partir de 1940 van quedar units en la mateixa persona els càrrecs de la Jefatura Provincial del Movimiento i el governador civil. Ara el control sobre l'eco-

25. "La España del estraperlo" a GARCÍA DELGADO, J.L. (edit.) (1989), *El primer franquismo. España durante la segunda guerra mundial*, Siglo XXI, Madrid, p. 109.

26. BOPCS, 27 de maig de 1939.

nomia, la política i la moral de la societat era monopolitzada per la mateixa persona. Fins i tot per a les intervencions públiques els alcaldes havien d'enviar l'esborrany del seu discurs al governador.²⁷

En una situació de postguerra era tanta la misèria que es va haver de recórrer per part del Govern Civil i la *Junta Provincial de Abastos* a demanar donatius en espècies o en metàl·lic a la població per a mostrar "su hermandad con el resto de España". Tots els ajuntaments havien de tenir oberta una subscripció per a rebre donatius d'entitats i particulars amb destí a "Auxilio a poblaciones liberadas" i cada setmana els alcaldes havien d'enviar al Govern Civil el que havien recaptat als pobles. Estava prohibit enviar aquests donatius personalment. També es va instaurar la *Suscripción Nacional de Ficha Azul del Auxilio Social*, que recollien donatius per als menjadors de xiquets i adults que tenia organitzats aquesta institució.²⁸

Com adverteix Ricard Camil Torres, el País Valencià va ser especialment castigat per ser zona republicana resistent fins que es va acabar la Guerra i, a més a més, la seua riquesa agrària també va influir per a dur a terme una vigilància estricta per part d'inspectors, guàrdia civil i autoritats preparades per al control econòmic i social (R. C. Torres, 2008).

Des de els primers mesos de l'ocupació de Franco es van publicar normes per a llevar els seus béns als exiliats, morts o empresonats, i d'aquesta manera aconseguir productes agraris o diferents propietats per a l'Estat. Així, al febrer de 1939 es va dictar que foren tornats els béns agrícoles de persones absents pels qui administraven o tingueren en el seu poder les finques esmentades i les posaren a disposició de la comissió dipositària del terme municipal corresponent o que es tornara ramat i carros intervinguts en guerra per l'Exèrcit als agricultors: era important tornar a produir més en agricultura per evitar la fam que hi havia. S'exceptuaven els que van fugir a zona roja durant la guerra i "los desafectos a la Causa Nacional que sean o hayan sido condenados a penas que lleven como accesorias la intervención de sus bienes".²⁹

27. Vegeu més àmpliament l'actuació dels governadors franquistes a NICOLÁS, E. "Los gobiernos civiles en el franquismo: la vuelta a la tradición conservadora en Murcia (1939-1945)" en TUSELL, J., SURERO, S., MARIN, J.M., CASANOVA, M. (1993), *El régimen de Franco (1936-1975)*, UNED, Madrid, pp.135 -149. També SANZ, D., "La implantación del régimen franquista a escala provincial: el papel fundamental del gobierno civil" a *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Universitat de València, València, 1999, pp. 278-288. Ricard Camil Torres analitza molt acuradament la intervenció dels governadors i els alcaldes en les mesures econòmiques arbitràries en els anys 40 al seu llibre *Autarquia i estraperlo. L'economia en un espai rural del País Valencià durant el franquisme*, Universitat de València, València, 2005. Per al control moral de la societat i les normes dels governadors civils sobre els espais d'oci vegeu de MONLLEÓ, R. "Vigilància i repressió moral de les dones a les comarques de Castelló" en PAGÉS, P. (edit.), *La repressió franquista al País Valencià. Primera trobada d'investigadors de la Comissió de la Veritat*, Tres i Quatre, València, 2009, pp.229-257.

28. BOPCS, 28 de gener, 2 de febrer i 20 de maig de 1939; ACPACS, 12 de juny de 1940.

29. BOPCS, 13 de febrer de 1939.

Al maig de 1939 el tinent general en cap de l'Exèrcit de Llevant, Luis Orgaz Yoldi, publica un ban pel qual "todos los bienes agrícolas, fincas, industrias, productos, ganados y maquinaria que hubiesen quedado abandonados por sus propietarios, y los pertenecientes al Ejército y milicias marxistas y a los diversos organismos de las llamadas Autoridades Rojas quedan intervenidos provisionalmente al Estado Español, pasando su administración al Servicio de Recuperación Agrícola". Així mateix, les finques rústiques i indústries agrícoles requisades durant les col·lectivititzacions realitzades en el període de la Guerra Civil "se entregarán a sus representantes legales o a los familiares que habitualmente viviesen bajo el mismo techo del propietario, inmediatamente que soliciten su devolución de las comisiones depositarias, que extenderán un acta simple de entrega". També apareix el 1939 un decret per a tornar la maquinària emprada per a la indústria de guerra i d'aquesta forma fer augmentar la producció industrial.³⁰

La burocratització era molt gran des de la *Comisaria General de Abastecimientos y Transportes*. Les primeres mesures d'intervenció van consistir a taxar els preus de productes bàsics com ara el blat i establir quotes per als agricultors i els industrials i racionament per als consumidors. Molt prompte es van manifestar els defectes del sistema perquè els consumidors volien més productes a preus de taxa i els industrials i agricultors van baixar la producció d'articles regulats i es van dedicar a altres cultius alternatius, van augmentar l'autoconsum o molts es van dedicar a fer vendes clandestines. Com a contrarèplica les autoritats franquistes van augmentar l'aparell repressiu i es va crear la *Fiscalía de Tasas* (C. Barciela, 1989; R. Moreno, 2005) que controlava els preus, les quantitats dels productes alimentaris i tot el seu procés de circulació, com afirma Carlos Barciela "...se procedió a través de una legislación que crecía como una maraña a intervenir cada producto en todas y cada una de sus fases desde la producción hasta el consumo, llegando a extremos sorprendentes" (C. Barciela, 1989).

La normativització va ser asfixiant no sols sobre aliments, sinó també sobre articles de consum. La carn va arribar a preus desorbitats. El consum de carn de ramat boví per exemple ara és controlat fins al punt que eren sacrificats els caps de bestiar en dimecres i divendres i es podien vendre dijous i dissabte. Aquesta mesura no afectava els hospitals i sanatoris, però aquestes institucions eren molt controlades atès que el director del centre havia de comunicar al governador civil o a l'alcalde les quantitats que diàriament necessitaven i el nombre de pacients. Es va instaurar "el día semanal sin carne", que era el dilluns, a excepció de la carn de caça i aus.³¹

30. BOPCS, 13, 16 i 30 de maig de 1939.

31. BOPCS, 2 de gener i 14 de febrer de 1939.

El consum de l'oli va ser controlat atesa la importància per al mercat interior "aconsejan una especial vigilancia e intervención de las actuales existencias del mismo y de los fines a que pueden destinarse". S'immobilitzen el 1939 totes les existències d'oli d'oliva que es troben al territori nacional i el president de la *Comisión Reguladora de Aceites y Grasas No Minerales* serà el que expedirà directament o per les seues delegacions de zona les guies de circulació d'aquest producte.³²

Els primers mesos de 1939 es donen normes per als fabricants i magatzemistes de farina i els fixen els preus pel *Servicio Nacional de Agricultura*. Els alcaldes havien de facilitar a la *Junta Harino-Panadera* el nombre d'habitants dels pobles, la relació d'agricultors cultivadors, el nombre de famílies i els quilos de pa que es quedaven per al consum propi. Si no formalitzava aquesta informació, no rebien la farina els pobles. Tant els compradors com els venedors han de presentar factures i ser autoritzats per a la venda per les Juntas Provincials d'Abastos.³³

L'escassetat d'alguns productes molt demanats com ara la farina i el xocolata en pols fan que no es deixe en tota la província de Castelló que les fleques elaboren rosquilletes, xurros i tots els productes de brioixeria, pastisseria i confiteria que hagen de gastar farina "mientras persistan las actuales circunstancias", la farina només s'havia de gastar pels industrials del pa per elaborar-lo. El mateix passa amb el xocolata, ja que els fabricants estaran obligats després d'elaborar el cacau en pols, un 20% per a xocolata pur i l'altre 80 % per a l'empaquetat, però de tipus econòmic.³⁴

El 1939 en tindre males collites de la blada-rave sucrera han de limitar el consum de sucre per a no quedar-se desproveïts. Al setembre de 1939 també es fixen els preus de l'arròs i la *Federación Sindical de Agricultores Arroceros de España* s'encarregava de controlar les quantitats que enviaven els productors.³⁵

Era controlat el panís per a mantenir la producció ramadera. El *Servicio Nacional del Trigo* adquiria el panís i assignava a cada província una quota mensual segons les necessitats de la seua ramaderia. Des de la *Junta Central* (establerta a Burgos des de 1939 i integrada per un representant del *Servicio Nacional del Trigo, de la Ganadería y Abastecimientos*) es repartien aquests contingents a les *Juntas Provinciales de Abastos*, que s'encarregaven de repartir les quotes. Els ramaders havien de dir el nombre de caps de bestiar i les necessitats alimentàries de la ramaderia. El preu del panís l'establí el Ministeri d'Indústria i Comerç. També el

32. BOPCS, 5 de març de 1939.

33. BOPCS, 18, de marzo de 1939. També es publicava una ordre a l'octubre del Servicio Nacional del Trigo que no deixava que els molins per a moldre la farina agafaren blat d'altres poblacions. D'aquesta manera s'evitava que molinaren sacs de farina d'estraperlo i es facilitava la vigilància a la guàrdia civil o la policia municipal en cada localitat. Vid. BOPCS, 28 d'octubre de 1939.

34. BOPCS, 14 de septiembre i 25 de novembre de 1939.

35. BOPCS, 5 de març i 3 d'octubre de 1939.

Ministeri d'Agricultura concedia llavors i préstecs als cultivadors del panís. Aquests conreadors, com passava amb el blat i altres productes alimentaris, sols podien vendre el panís de la seua collita després de dipositar en els magatzems del *Servicio Nacional del Trigo* la quantitat estipulada per aquesta entitat.³⁶

Altres productes de consum industrials també són controlats com és el cas dels filats i teixits. El preu és fixat pel *Comité Sindical del Algodón* i es prohibeix la ocultació o retenció de manufactures tèxtils per encarrir el preu, s'han de posar en els taulers ben visibles els preus dels productes a disposició de la clientela, sinó seran multats els comerciants, igual que també la venda clandestina a preus abusius. També es fixen els preus de la llana; han de dur clarament especificat el preu autoritzat al públic articles de vestir i calcer "para evitar encarecimientos o culpables especulaciones".³⁷

Seguint amb aquest intervencionisme abusiu, també es controlen els contractes del treballadors, hores i salaris. Com exemple en el sector de la taronja es proposa que les seccions agronòmiques provincials realitzen anualment un cens de la producció dels cítrics, que serà la base per a regular l'exportació. Cada varietat de taronja tindrà un preu fixat pel Govern i els comerciants hauran de declarar els magatzems que tenen, materials de confecció disponibles i marques que utilitzaran. Les hores de treball al dia seran 8 hores i els jornals es pagaven en funció de zones situades més a la costa, on els salaris eren més alts, i altres més baixos a l'interior. Per exemple, per a treballar els horts els salaris agrícoles de l'anomenada superzona eren de 12 pessetes al dia, zona de segona 10.5 i tercera, 9 pessetes.³⁸

Però també eren controlades les persones, ja que era necessari estar en possessió d'un salconduit per a circular per l'interior del territori nacional. Per a tenir aquest document s'havia de demanar a la *Comisaría de Investigación y Vigilancia* els majors de 16 anys i era concedit pels governadors en les capitals de província i alcaldes i tenia validesa sols durant un mes. Els governadors civils van prohibir la venda de bitllets en les estacions de ferrocarril i autobusos per a qui no tinguera el permís corresponent de circulació (E. Nicolás, 1993). Per als qui pel seu treball havien de viatjar constantment es concedia una targeta amb validesa per a sis mesos.³⁹

Per mitjà de l'ordre del 28 de juny de 1939 es va crear la cartilla de racionament en la qual apareixien els articles i les quantitats a percebre al dia. Per a xiquets i xiquetes fins a 14 anys les racions tipus diàries eren del

36. BOPCS, 9 i 16 de febrer de 1939.

37. BOPCS, 29 d'abril, 1 de juny i 22 d'agost de 1939.

38. BOPCS, 9 de setembre i 2 de novembre de 1939.

39. BOPCS, 15 de juny de 1939.

60% del que correspon als adults, i a les dones el 80%, igual que homes i dones de més de 60 anys. El model que es publica al *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* és molt optimista atès que fins i tot contempla que es pot repartir carn i peix fresc, i es donen 400 grams de pa, 50 d'oli i 30 de sucre quan la realitat de la misèria de postguerra ho va negar.⁴⁰ Ja s'adverteix en l'ordre que publica el Ministeri d'Indústria i Foment que "Estas raciones tipo se fijan únicamente a los fines de regular la distribución en su caso de cada uno de los artículos sometidos a racionamiento, sin que ello preceptúe el que cada una de las raciones hayan de suministrarse diariamente".⁴¹

D'altra banda, també s'aplica el sistema de racionament sobre productes alimentaris i articles de consum. El sentit coactiu i totalitari del regim franquista es manifesta en especial en el sistema de racionament dels aliments i productes bàsics que molts historiadors i historiadores especialistes del tema han considerat com un poderós sistema de control polític i de coacció quotidiana que feia viure la gent en constant prevenció i temor sobre possibles multes i càstigs (F. Alburquerque, 1981; M. Richards, 1999; R. Moreno, 2005; R. C. Torres, 2008).

Els productes sotmesos a racionament eren els contemplats com subsistències al febrer de 1938 quan es va crear el *Servicio Nacional de Abastecimientos y Transportes* i com hem dit contemplava un ampli llistat de productes alimentaris i articles de consum corrent.⁴²

Com passa amb les cartilles de racionament aquests preus no es respecten i l'estraperlo va pujar els preus, de vegades, a més del 300% com és el cas dels ous, que si una dotzena valia l'any 1939 oficialment 5,20 pessetes, es van arribar a comprar a 30 o a 35 pessetes. Del pa passava quelcom semblant ja que 800 grams oficialment valien 0.65 pessetes i en les entrevistes orals ens confessen que moltes voltes el jornals eren de 10 o 12 pessetes i una barra de pa valia el mateix.⁴³

40. Alburquerque en l'article esmentat en la nota 9 publica el model on es fixen les racions-tipus pel Ministeri d'Indústria i Comerç el 28 de juny de 1939. Vegeu en la pàgina 414. En les entrevistes dipositades al Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I i en el llibre ja esmentat *Les dones recorden*, més el coordinat per BARREDA i FERRANDO, hem comprovat que els testimonis de la postguerra sempre es queixen que no es donaven les quantitats, ni els productes previstos en les cartilles de racionament, a més a més, es queixen del pa groc fet amb panís i segó de molt mala qualitat o del mal gust de l'oli. Molts entrevistats confessen que si podien fer-se pa blanc, l'altre no el volien. Carme Molinero i Pere Ysàs calculen la diferència que hi havia entre les quantitats distribuïdes i les propostes oficialment en el seu article "El malestar popular por las condiciones de vida. ¿Un problema político para el régimen franquista?", *Ayer*, n° 52, Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, Madrid, pp.261-262.

41. *BOPCS*, 11 de julio de 1939.

42. En l'article ja citat d'Alburquerque estan detallats tots els productes alimenticis bàsics, vegeu pp. 408-414.

43. Vegeu el llibre citat sobre Benassal, pp.27 i 37.

TAULA 1. Preus oficials d'alguns aliments a Castelló i comarques. Any 1939

Quantitat: kg	Preu: en pessetes
Arròs	2.50
Oli	2.85
Patates	0.70
Llimes	0.40
Meló	0.40
Moniatos	0.50
Bajoques	0.50
Carabasseta	1
Espinacs	0.50
Card	0.50
Tomates	3
Raïm moscatell	0.75
Cireres	2
Maduixes	7

Font: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*. Elaboració pròpia.⁴⁴

Si ens fixem en el preu d'alguns productes molt consumits per les classes populars com ara les patates, l'oli o l'arròs els preus ja són alts, per tant, si pensem que l'estraperlo els encaria moltes vegades més del 200% és fàcil entendre les declaracions en les entrevistes orals que es passava fam. Els preus de les fruites i verdures també estan condicionats per la collita de temporada, atès que si uns mesos hem trobat el preu de les llimes a 0,40, altres mesos de l'any arriben a 2.20. Les maduixes i les fruites en almívar tenien uns preus prohibitius, aquestes últimes arriben a 5.35 pessetes, 1,000 grams i 650 grams, 3.10 pessetes.⁴⁵

44. Les dades del quadre núm. 1 s'han extret del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* de l'any 1939, els dies 27 i 3 de març, 16,25 i 30 de maig, 8 de juny, 11 de juliol, 19 de setembre i 23 de novembre.

45. No és estrany que en aquests anys les famílies més riques en les comunions i bodes inclogueren en el postre maduixes amb nata o el famós "pijama", compost de rodanxes de préssecs, nata, flam i boles de gelat, que en les últimes dècades del Franquisme també van voler imitar les capes socials que s'havien beneficiat del *boom* econòmic dels anys 60.

TAULA 2. Preus oficials del peix i la carn a Castelló i comarques. Any 1939

Quantitat: kg	Preu: en pessetes
Sardina	1.25
Cavalla	2
Moll	6
Lluç	4
Cloïsses	4
Calamars	3
Gambes	6
Llagostins	12
Corder	7.5
Ovella	7
Vedella	7.5
Cervell	1.25
Ventre	2.4
Cap	2

Font: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*. Elaboració pròpia.⁴⁶

Els productes alimentaris que aportaven proteïnes eren caríssims. El peix i la carn tenen un preu molt alt, sols assequible a poques famílies. Com podem veure en la taula, els molls van arribar l'any 1939 a 6 pessetes/quilo i les gambes i els llagostins a 6 i 12 pessetes, respectivament. Tampoc es quedava darrere la carn de vedella que costava 7.50, el corder va arribar a 7.50 pessetes/quilo, la carn d'ovella 7 pessetes i el rellom de la vedella 9 pessetes/quilo. Fins i tot allò que les classes populars anomenaven *despojos*, que era l'únic que podien menjar, la llengua arriba a 5 pessetes/quilo i el cervell, a 4. El més barat són les manetes a 0.20 pessetes/quilo i el cap, a 2 pessetes.

Si tenim en compte que els preus d'aquests productes en el mercat negre augmentaven, és comprensible que es donaren situacions generalitzades de fam, avitaminosis i malalties com la tuberculosi, que va afectar en especial a les ciutats, però també a les zones rurals (J. L. García, 1996; J. Sánchez, 2001; C. Molinero i P. Ysàs; 1997; R. Moreno, 2005). Proveir-se de menjar es va convertir en una obsessió. Es va crear

46. Les dades del quadre núm. 2 han sigut estretes del *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón* dels dies 3 i 27 de març, 16, 25 i 30 de maig, 8 de juny, 11 de juliol, 19 de setembre i 23 de novembre de 1939.

una cultura de la fam com diu M^a Dolores Izquierdo, una de les nostres entrevistades: “Se creó una cultura del hambre, y peor en la posguerra...yo lo único que recuerdo es el hambre. No te dejes nada en el plato, conversaciones de este tipo, de personas que habían padecido y no comprendían cómo se podía despilfarrar, eso se inculcó mucho...”⁴⁷

4. Proveir de pa i saciar la fam: la pràctica de l'estraperlo per les dones

Paral·lelament a la normativa esmentada en l'anterior capítol, es va desenvolupar un ampli mercat negre que va afectar tant els productes agraris com els industrials i matèries primeres, encara que els aliments van ser els més afectats ja que cobrien les necessitats de subsistència i, a més a més, l'obligació d'entregar els camperols el seus productes a preus de taxació, va enrarir l'oferta d'aquests, els preus van pujar, es van introduir pràctiques fraudulentament, la qualitat dels productes es va veure alterada, distorsionant el sistema productiu i provocant canvis de la renda i la riquesa (C. Barciela, 1986 i 1989; R. Moreno, 2005; C. Molinero i P. Ysàs, 1997).

El fenomen de l'estraperlo es dona quan per conflictes bèl·lics o situacions d'escassetat les autoritats públiques es veuen obligades a intervenir l'economia per a repartir el més equitatiu possible els béns poc abundants, la qual cosa suposa controlar la producció i racionar el consum. A fi que els grups més rics no acaparen els pocs productes, s'intenta una mena de solidaritat social per a vèncer una dificultat transitòria, però com afirma l'economista Carlos Barciela aquests objectius en la postguerra espanyola són molt peculiars ja que al nostre país aquest període d'intervenció econòmica fou molt llarg i es va generalitzar i es va acceptar per la societat com un fenomen inevitable: “En realidad, igual que sucede en todos los demás aspectos de la sociedad española, igual que la represión o la noche cultural, también la economía sufrió una posguerra más larga y más intensa de lo que las pérdidas materiales provocadas por el conflicto podían justificar” (C. Barciela, 1989).

El mateix racionament du com a conseqüència el desenvolupament del mercat negre, ja que és pràcticament impossible que les quotes fixades de distribució de matèries primeres o aliments coincidís amb les necessitats dels consumidors, no sols en la quantitat, sinó també en la qualitat i en la utilitat per al consumidor.

Uns altres dos fenòmens que es produeixen amb l'aplicació del racionament són l'acapament de productes que tenen una alta demanda perquè estan racionats i no arriben a tothom i l'especulació com expectativa de les vendes en circuits amagats. Aquestes dues situacions responen al desig pels consumidors d'adquirir quantitats complementàries

47. CDRMHL. Universitat Jaume I. Caixa n° 2, E-110.

de diversos béns al marge del mercat legal i l'existència de productors disposats a oferir més mercaderies de les que es demanen. També alguns dels que perceben les quantitats que els donen les quotes no gasten algun d'aquests productes i els venen a preus del mercat negre o intercanvien amb altres mercaderies que consumeixen més (C. Barciela: 1989).

El resultat d'aquesta política econòmica va ser que es van vendre més quantitats d'alguns productes al mercat negre que a l'oficial, com és el cas del blat i l'oli. La qualitat dels productes moltes vegades es va deteriorar i la productivitat va disminuir perquè els agricultors no volien donar tota la collita a les autoritats. Les estadístiques de productivitat agrària oficials van ser en tot moment enganyoses perquè el Ministeri d'Agricultura calculava a partir de les quantitats declarades pels agricultors (C. Barciela, 1989).

Carlos Barciela en un article que va publicar el 1989 titulat "La España del estraperlo" planteja la necessitat de conversar amb les persones que van viure l'estraperlo i que contenen les seues pròpies experiències. Afirmar que està per fer una bona història oral i que és molt important per mitjà de testimonis, referències literàries o cinematogràfiques entrar en l'amplíssima gama d'episodis de l'estraperlo.

La nostra llarga dedicació des de fa anys a les entrevistes orals ens ha pogut cerciorar de la importància que tenen aquests testimonis i de la gran quantitat d'informació que donen els entrevistats quan se'ls pregunta per aquesta temàtica. Nosaltres hem volgut centrar-nos en el paper de les dones per aconseguir que els membres de la seua família pogueren subsistir. Donat el rol de vetllar pel benestar dels fills, el marit i els membres de la família que els té assignat a les dones no sols el Franquisme sinó també en períodes històrics anteriors, no resulta estrany que en molts casos siguin més actives, nombroses i valentes les dones a l'hora d'aconseguir productes que circulaven pel mercat negre que els homes.

Molts dels entrevistats asseguren que la majoria de l'estraperlo el feien les dones: "Hi havia moltes dones que anaven a l'estraperlo: anaven a per farina a Terol i per eixos pobles de per allí dalt i quan arribaven a l'estació moltes coses no arribaven a casa. Els ho llevaven abans. I la que ho tenia si valia 2 pessetes, ho venia a 3. Hi ha qui s'ha fet molt ric venent estraperlo".⁴⁸

Tanmateix, en les entrevistes orals predomina l'activitat estraperlista de les dones en productes d'alimentació atesa la finalitat d'aconseguir el menjar per a la família. No sols eren estraperlistes les venedores, les mateixes mares encarregades de proveir de pa i saciar la fam si algun producte els sobrava l'intercanviaven o el venien i després compraven el que necessitaven. Així heu explica Maria Cervelló d'Almassora:

48. CDRMHL, Universitat Jaume I, Caixa nº 2, E-119-120. Entrevista realitzada a Rosario Núñez, de Sagunt.

¿Tuvieron que recurrir al estraperlo? Sí, mi madre por ejemplo de lo que le daban al mes en el estraperlo, lo que era arroz y aceite no porque hacía falta en casa, pero el azúcar, que esto ya era un acontecimiento de categoría, pues lo iba guardando y cuando tenía poco, de Castellón a Almazora, se iba a pie a venderlo para comprar arroz y harina para darles de comer a los hijos...⁴⁹

A Eslida la tia Pera era una estraperlista que s'encarregava de facilitar a les mares pots de llet perquè els que controlaven el racionament tenien desproveïda la població:

Ací es va patir molta fam des que vam tornar de la guerra fins el 52, que és quan va vindre el pa blanc. No hi havia menjar, no duïen res ací, tot el racionament que portaven al poble entre quatre desvergonyits s'ho menjaven tot i prou, i als pobres no ens aplegava res. Fixa't fins on arriba la cosa que la tia Pera, que era una estraperlista, havia de dur pots de llet per a les dones que tenien xiquets perquè no tenien ni per a això, perquè els que venien del govern al poble, s'ho quedaven entre eixos quatre.⁵⁰

Amb la normativa tan estricta és normal que apareguera l'estraperlo i que també s'intentaren controlar els preus tant per als que venien: és obligatori que en aparadors i llocs de venda estiguen visibles els preus de tots els articles ja que "no podrán cobrarse precios superiores a los legalmente autorizados y fijados por la Junta Provincial de Abastos", però també als que compraven: "Serán igualmente sancionados los compradores que paguen por los artículos precios superiores a los autorizados, por contribuir con su proceder al encarecimiento de la vida y a desvirtuar estas disposiciones".⁵¹

L'estraperlo es feia amb llana, tabac, sucre, vi, xocolata, taronges, que es canviaven per arròs, blat, pa, patates i moniatos. Es comprava en les tendes amb cartilles, que era l'aliment que tocava a cada família. Es canviava arròs i patates per tabac i oli. Menjaven blat, panís, patates, moniatos i coca o rotllets de panís, fins i tot herbes del camp bullides. Ja durant la guerra sembraven moniatos per a poder menjar. Els rics compraven en l'estraperlo i eren els que podien comprar oli i productes escassos com ara el sucre, el xocolata, el tabac. Moltes vegades els senyorets dels pobles deien a la guàrdia civil que feren els ulls grossos amb l'estraperlo.⁵²

49. CDRMHL, Universitat Jaume I, Caixa nº 3, E-125.

50. CDRMHL, Universitat Jaume I, Caixa nº 3, E-150. Entrevista a Vicent Miravet. Eslida.

51. BOPCS, 18 d'abril de 1939. Veure en taula 3 les multes imposades a dones i homes que no complien la normativa de compra i venda.

52. CDRMHL, Universitat Jaume I. Caixa nº 1, E-53. Rogelio Arnandis. L'Alcudia; Caixa nº 1, E-28. Antonio Nebot, Betxí; Caixa nº 1, E-24. María Miguel Rustarazo. Onda; Caixa nº 2, E-70-71. Juan Vicente Monferrer. Vistabella.

TAULA 3. Causes de les multes i quantitats a pagar a la Fiscalía de Tasas de la província de Castelló

Dones	Homes
Expendre carn de ramat en dies no autoritzats: 100 ptes	Vendre llet mesclada amb aigua: 250 ptes
Venda d'ous a preus superiors a la taxa: 350 ptes	Vendre carn porcina a preus abusius: 2,400 ptes
Comprar arròs a preus superiors a la taxa: 10 ptes	Vendre arròs a preus més elevats que la taxa: 3,200 ptes
No posar el llistó de preus: 25 ptes	Venda de patates a preus abusius: 5,000 ptes
Vendre oli a preus abusius: 1,000 ptes	Vendre garrofes a preus superiors a la taxa: 10,000 ptes
Venda patates a preus abusius: 100 ptes	Vendre sabates a preus abusius: 10,000 ptes
Vendre maduixes a preus més superiors a la taxa: 100 ptes	Vendre pollastre a preus abusius: 250 ptes
Vendre carn de bestiar oví en dia no autoritzat: 100 ptes	Vendre oli a preus superiors a la taxa: 1,000 ptes
Vendre oli a preus abusius: 1,000 ptes	Vendre cafè amb mescles estranyes: 1,000 ptes
Venda de melons a preus més elevats que la taxa: 100 ptes	Vendre en un bar conyac Osborne a preus excessius: 1,000 ptes

Font: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*. Elaboració pròpia.⁵³

El transport dels productes d'estraperlo es feia anant de poble en poble a peu. Moltes dones feien estraperlo camp a través: "Mi madre iba cuatro o cinco horas de camino para bajarse harina en la cabeza para amasar" ens confesa Carmen Chorva d'Artesa. També posaven en els carros el carbó o la llenya a la part de dalt i baix amagaven farina, blat, oli... encara que tingueren el risc de ser descoberts per patrulles de la guàrdia civil que vigilaven contínuament la carretera. Les bicicletes també eren utilitzades, com ens conta Leocadio Chiva de Vilafamés:

Si no hubiera sido por el estraperlo, muchas veces algunos no hubieran comido pan ni aceite. Iban algunos con bicis que subían desde Vila-real o Almassora a Albocàsser a buscar alimentos con un cuero

53. Vegeu les multes elaborades en el quadre núm. 3 en el *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 16 i 25 de maig, 17 de juny i 8 de julio de 1939.

que llevaban. Cuando bajaban con el cuero lleno iban por la carretera y preguntaban por la guardia civil, si les decían que no la habían visto seguían y si les decían que sí, se iban por el primer camino y salían a la Rambla de la Viuda. Por la Rambla debían parar en Vila-real. Si no hubieran bajado con esos alimentos muchos no hubieran podido comer aceite, trigo o vino.⁵⁴

El tren era un altre mitjà de transport preferit pels estraperlistes. De nou, els testimonis ens parlen de dones valentes. Joaquín Herrero ens conta que quan ell va fer el servei militar a Vitòria va veure a una dona vestida de monja, que duia menjar amagat en el tren. Molts estraperlistes duien oli en el tren *El Correo* i *El Exprés a Barcelona*. El pare d'Encarnación March era maquinista de tren i li contava com molta gent i ell mateix camuflaven l'arròs en el tren de València a Barcelona en les màquines del tren o en els cotxes de viatgers: "Si hubieras visto tú los trenes cómo iban cuando íbamos a Barcelona, las mujeres que se dedicaban al estraperlo, que casi todo eran mujeres, llevaban las latas de aceite colgadas entre las piernas y atadas en la cintura".⁵⁵

Per a concloure, hem demostrat en aquestes pàgines que el desig de permanència de les dones a la llar va ser difícil d'aconseguir en el període de l'autarquia franquista, atesa la penúria i misèria que patia la societat, i sols va arribar a una minoria de la classe alta; després, en el *boom* capitalista dels anys 60 encara es va poder complir menys, sobretot en les capes populars que van veure esperançador el trasllat a les urbs per a millorar el seu nivell de vida. També les dones van viure aquest procés i la seva incorporació al treball tant durant el primer Franquisme com en la arrencada econòmica del anys 60 va servir, entre altres factors, per a que quan va tornar la democràcia foren considerades ciutadanes de ple dret.

Bibliografia

- BARCIELA, C.(1989): "La España del "estraperlo" a GARCIA DELGADO, J.L. *El primer franquismo. España durante la Segunda Guerra Mundial, Siglo XXI*, Madrid, pp.105-122.
- (1999): "La modernización de la agricultura española y la política agraria del franquismo" a MORENO, R., SEVILLANO, F., *El Franquismo. Visiones y balances*, Universitat d'Alacant, Alacant, pp. 225-269.
- (2003): *Autarquía y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo, 1939-1959*, Crítica, Barcelona.

54. CDRMHL, Universitat Jaume I. Caixa nº 2, E-66; Caixa nº 3, E – 133.

55. CDRMHL, Universitat Jaume I. Caixa nº 1, E-6. Caixa nº 1, E-45.

- BARREDA, P, FERRANDO, E. (2007): *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals. Llibre IV. L'època franquista (1939-1975)*, Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal, Benassal.
- CARRERAS, A. (1989): "Depresión económica y cambio estructural durante el decenio bélico (1936-1945)" a GARCIA DELGADO, J.L., *El primer franquismo. España durante la Segunda Guerra Mundial*. Siglo XXI, Madrid.
- CUESTA, J. (2003) *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. Volum II., Instituto de la Mujer, Madrid.
- DE ANDRÉS, L. (2010): *El preu de la fam. L'estraperlo a la Catalunya de la postguerra*, Ara Llibres, Badalona.
- ESCRIBANO, P., OLÀRIA, C. (1998): *Les dones recorden. Memòria de vuit municipis de Castelló*, Projecte Now, Universitat Jaume I, Castelló.
- FOLGUERA, P.(2001) "La mujer" a CARR, R. (coord.): *La época de Franco (1939-1975). Sociedad, vida y cultura*. XLI. Vol.2. Historia de España Menéndez Pidal.Espasa Calpe, Madrid.
- GARCÍA DELGADO, J.L. (1986): "Estancamiento industrial e intervencionismo económico durante el primer franquismo" a FONTANA, J. (edit.), *España bajo el Franquismo*, Crítica, Barcelona, pp. 170-191.
- (1989) *El primer franquismo. España durante la Segunda Guerra Mundial*. Siglo XXI, Madrid.
- i JIMÉNEZ, J.L. (1996): "Economía, Industria y Administración" a CARR, R. *La época de Franco(1939-1975). Política. Ejército. Iglesia, Economía y Administración*. XLI. Vol. 1. Historia de España de Menéndez Pidal. Espasa Calpe, Madrid.
- GINÉS, A. (2010): *La instauració del franquisme al País Valencià*, Universitat de València, València.
- LÓPEZ, I., MELGAREJO, J., MIRANDA, J.A. (2001): *La España de Franco (1939-1975). Economía*, Síntesis, Madrid.
- MARÍN. R. (2010): *La represión franquista en el Alto Palancia. Violencia de Estado contra la memoria republicana (1939-1952)*, Bubok, Madrid.
- MIR, C. (2000): *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra*, Milenio, Lleida.
- MOLINERO, C., YSÀS, P. (1985): "*Patria, justicia y pan*". *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951*, La Magrana, Barcelona.
- (1997): "Anys de fam i de pobresa" a RÍQUER, A. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. 10. *La llarga postguerra. 1939-1960*. Fundació Enciclopedia Catalana.
- 2003a): *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*. Eumo. Vic.

- (2003b): “El malestar popular por las condiciones de vida. ¿Un problema político para el régimen franquista?”, *Ayer*, nº 52, Asociación de Historia Contemporánea i Marcial Pons, Madrid, pp. 255-280.
- MONLLEÓ, R. (2008): “Memòria històrica e identidad colectiva. Entre el pasado y el presente” a VILLANUEVA, M. L. *La Méditerranée et la culture du dialogue*, Peter Lang i Universitat Jaume I, Bruxelles, pp. 249-270.
- (2009): “Vigilància i repressió moral de les dones a les comarques de Castelló” a PAGÈS, P.: *La repressió franquista al País Valencià. I Trobada d’investigadors de la Comissió de la Veritat*, Tres i Quatre, València, pp. 229-257.
- MORENO, R. (1999): *El Franquismo. Visiones y balances*. Universitat d’Alacant. Alacant.
- (2005): “Pobreza y supervivencia en un país en reconstrucción” a MIR, C., AGUSTÍ, C., GELONCH, J., *Pobreza, marginación, delincuencia y políticas sociales bajo el franquismo*, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 139-164.
- NICOLÁS, E. (1993): “Los Gobiernos Civiles en el Franquismo: la vuelta a la tradición conservadora en Murcia (1939-1945)” a TUSELL, J., SUEIRO, S., MARÍN, J. M., i CASANOVA, M., *El régimen de Franco (1936-1975)*, Volum I, UNED, Madrid, pp. 135-149.
- (1999): “Los poderes locales y la consolidación de la dictadura franquista”, *Ayer*, nº 33, Marcial Pons, Madrid, pp. 65-85.
- PEÑA, F. (1998): *Història de l’empresa Segarra*. Diputació de Castelló, Castelló.
- RICHARDS, M. (1999): *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Crítica, Barcelona.
- SANZ, D. (1999): “La implantación del régimen franquista a escala provincial: el papel fundamental del Gobierno civil” a *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de investigadores del Franquismo*, Universitat de València, Valencia, pp. 278-281.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, J. (2001): “Vivir y sobrevivir en la posguerra. La España rural de los años cuarenta” a *La época de Franco (1939-1975). Sociedad, vida y cultura*. XLI. Vol. 2. Historia de España Menéndez Pidal. Espasa Calpe, Madrid.
- TORRES, R. C. (2005): *Autarquia i estraperlo. L’economia en un espai rural del País Valencià durant el franquisme*, Universitat de València, València.
- (2008): *La repressió franquista al País Valencià. Recull bibliogràfic*, Tres i Quatre, València.
- TOWNSON, N. (2009): *España en cambio. El Segundo Franquismo. 1959-1975*, Siglo XXI, Madrid.
- ZAVALA, I. (2004): *La otra mirada del siglo XX. La mujer en la España Contemporánea*, La Esfera de los Libros, Madrid.